

KATRIEN HANOULLE^a

Straf, schuld & vrijheid. Pijlers van ons strafrecht

Ferry DE JONG, Amsterdam, Sijbbolet, 2012, 90 p.

Panopticon, 34 (1), 066-072

© 2013 MAKLU | ISSN 0771-1409 | JANUARI 2012

^a Assistente, Instituut voor Strafrecht, KU Leuven, gastdocente U Hasselt, (Corresp.: katrien.hanouille@law.kuleuven.be).

Ferry DE JONG promoveerde in 2009 aan de Universiteit van Utrecht met het proefschrift “Daad-Schuld. Bijdrage aan een strafrechtelijke handelingsleer met bijzondere aandacht voor de normativering van het delictsbestanddeel opzet”. In dit rechtsfilosofische werk onderzocht hij de betekenis van de juridische begrippen opzet en onachtzaamheid, namelijk welke gedragingen als relevant voor het Nederlandse strafrecht in aanmerking konden worden genomen. Centraal in zijn onderzoek staat de bevinding dat het strafrecht als normatieve praktijk is gebaseerd op een eigen rationaliteit en functioneert in een intersubjectief en narratief model dat niet samenvalt met de feitelijke wereld. Hierdoor is het bestand tegen claims van deterministische critici dat een begrip als opzet niet naar een empirische realiteit verwijst en dus zinloos is. Ook in het voorliggende boekje “Straf, schuld & vrijheid” onderneemt DE JONG een poging om een weerwoord te bieden tegen aanspraken dat het (schuld)strafrecht ten dode zou zijn opgeschreven. Deze aanspraken steunen op neurowetenschappelijke onderzoeken die vaststellen dat de mens niet de oorsprong van zijn eigen handelen is, maar slechts een marionet is van zijn brein.¹ Hieruit trekken enkele onderzoekers dan de conclusie dat het schuldstrafrecht op losse schroeven komt te staan, aangezien dit uitgaat van de vrije mens die verantwoordelijk is voor zijn (strafbaar) gedrag. Iedere dader zou dus schuldonbekwaam zijn. Dit is voor DE JONG en ook andere juristen en filosofen een brug te ver (DWORKIN, 2011; COHEN & GREENE, 2004; MOOIJ, 2004; MOORE, 1997; MORSE, 2006, 2007, 2008; ROEF, 2011). Deze tegenreacties kunnen twee kanten opgaan: ofwel huldigen ze het idee dat het strafrecht ook zonder een concept van wilsvrijheid kan overleven, ofwel claimen ze het alleenrecht op het strafrecht en aanvaarden geen inmenging van “leken”. Volgens DE JONG is geen van beide strategieën te verkiezen: enerzijds is wilsvrijheid wezenlijk voor het strafrecht, anderzijds moeten juristen het aandurven om na te denken over de redelijkheid van hun begrippenarsenaal en dus andere visies binnenlaten in het strafrecht. Hij wenst het belang en de eigenheid van de wilsvrijheid in het strafrecht toe te lichten, aan de hand van de concepten *narrativiteit* en *symbolische orde*. Zijn argumentatie is opgebouwd uit drie hoofdstukken. In hoofdstuk I (Straf) bespreekt hij de begrippen daad, schuld en toerekeningsvatbaarheid vanuit rechtstheoretisch oogpunt. Hoofdstuk II (Schuld) behandelt de filosofische oorsprong van deze begrippen. In hoofdstuk III (Vrijheid) komt DE JONG tot de kern van zijn betoog: hij

¹ In zijn doctoraatsthesis heeft hij het ook over biologisch en psychologisch determinisme (DE JONG, 2009), in dit boekje enkel over neuroscience.

bevestigt de redelijkheid van het strafrechtelijk vrijheidsconcept door het in zijn eigen context te kaderen, die niet samenvalt met de natuurlijke realiteit.

1. STRAF

DE JONG start met een theoretisch overzicht van de dogmatische voorwaarden om te straffen volgens het Nederlandse strafrecht, dat zowel een daad- als een schuldstrafrecht is.² Bestrafing kan immers enkel volgen op een objectief, bewezen feit dat onder een wettelijke misdrijfkwificatie valt en wederrechtelijk is. Daarnaast moet de dader verwijtbaar zijn. Het openbaar ministerie moet een positief bewijs leveren van ieder bestanddeel van de wettelijke misdrijfkwificatie. Onder deze kwalificatie valt ook het schuldbestanddeel, namelijk de subjectieve ingesteldheid van de dader, zijnde opzet of onachtzaamheid. Deze verschilt dus van wat onder “schuld” of verwijtbaarheid wordt verstaan. Net als de wederrechtelijkheid moet het openbaar ministerie de verwijtbaarheid van de dader niet bewijzen, maar wordt deze vermoed aanwezig te zijn tot bewijs van tegendeel. Volgens DE JONG wortelt het systeem van vermoede maar weerlegbare schuld in het rechtsgevoel dat heerst in onze ‘schuldcultuur’: enkel wie intern aansprakelijk is, kan ook extern aansprakelijk worden gesteld. Het wordt als onrechtvaardig gevoeld om iemand te verwijten waar hij “zelf niet aan kon doen”, bijvoorbeeld doordat de dader aan een geestesstoornis lijdt. Nochtans wordt dit tegenbewijs van schuldontkenning niet licht geleverd: *“Zolang niet aannemelijk is dat een dader helemaal was overgeleverd aan dwingende, buiten zijn wil gelegen factoren die de wilsvorming drastisch hebben verstoord, wordt de gedraging van de dader al snel normatief als een in vrijheid verrichte gedraging beschouwd, waarmee de dader voor bestrafing in aanmerking komt”* (p. 22). DE JONG spreekt dan ook van een *“bescheiden functie van het strafrechtelijk schuldbegrip”* in de praktijk, terwijl het op theoretisch vlak wel van fundamentele waarde is.

Vervolgens bespreekt hij de verschillende theorieën die een rechtvaardiging bieden voor het recht van de overheid om te straffen, namelijk het *retributivisme* en het *consequentialisme*. Het retributivisme of het vergeldingsdenken vindt de rechtvaardiging van bestrafing in de absolute aspecten van de straf: straf als vergelding. Deze denkwijze, die tijdens de Verlichting tot bloei kwam, hecht wegens het idee dat een straf “verdiend” moet zijn veel belang aan proportionaliteit tussen de zwaarte van de straf en de ernst van het feit en de verwijtbaarheid van de dader. De proportionaliteitsvereiste individualiseert de straf toch niet te zeer, aangezien het retributivisme een tamelijk abstract mensbeeld hanteert. Dit mensbeeld combineert de menselijke wilsvrijheid met de mens als moreel wezen. Dit leidt niet alleen tot eerbiediging van de persoon en de vrijheid van de mens, maar ook tot het verantwoordelijk houden van de mens voor zijn eigen daden. Het consequentialisme daarentegen vat de rechtvaardiging van straffen in relatieve termen, namelijk de doelen van generaal en speciale preventie en maatschappijbescherming. Deze meer utilitaristische rechtvaardiging van het strafrecht vinden we terug bij de aanhangers van de “Nieuwe Richting”. Zij huldigen geen abstract mensbeeld, maar wensen de straf te moduleren naar de eigenheden van de dader. Bovendien kennen zij deze dader geen volwaardige wilsvrijheid toe, maar zien zij delinquentie als het product van externe oorzaken. Het huidige strafrecht ten slotte wordt, ook in België, gekenmerkt door de “verenigingstheorie”. Deze combineert het klassieke vergeldingsdenken met de modernere visie: vergelding is de grondslag voor bestrafing, maar enkel voor toerekeningsvatbare daders, terwijl maatschappijbeschermende en preventieve maatregelen kunnen worden opgelegd aan andere daders.

² Deze misdrijfsleer is eveneens van toepassing op het Belgische strafrecht.

Na dit overzicht van de strafrechtvaardigende theorieën bespreekt DE JONG de wijze waarop de keuze tussen straf en maatregel, aan de hand van het toerekeningsvatbaarheidsoordeel, in de Nederlandse praktijk wordt gemaakt. Hij wijst op de plaats die de vrije wil inneemt in deze beoordeling. De dader is immers slechts verminderd toerekeningsvatbaar of ontoerekeningsvatbaar indien hij aan een stoornis leidt die zijn wilsvrijheid heeft geraakt, in die zin dat zijn vermogen tot reflectie was aangetast. Nochtans zijn dit oordeel en de sanctie niet uitsluitend gestoeld op de geestestoestand van de dader, maar spelen ook andere factoren een belangrijke rol. DE JONG wijst op de ideologie van een bepaalde tijdsperiode, die tot meer of minder repressie kan leiden: *“De onmiskenbare invloed van ideologie biedt een verklaring voor de omstandigheid dat in verschillende tijden verschillende antwoorden zijn gegeven op de vragen, hoe wij misdadig van pathologisch gedrag moeten onderscheiden, of een dergelijk onderscheid eigenlijk wel te maken is, met welke middelen de samenleving dient te reageren op gedrag dat zij niet wenst te dulden, en meer in het algemeen: wat de samenleving aan de delinquenten verschuldigd is”* (p. 31). Momenteel wordt de ideologie beïnvloed door drie bezwaren tegen “toerekeningsvatbaarheid” als grondslag voor sanctionering: ten eerste is het vrijwel onmogelijk om een retroactieve inschatting van de geestestoestand van de dader te maken, ten tweede weerklinkt de kritiek dat de vrije wil een illusie is en ten derde komt de graduele wilsvrijheid uit het Nederlandse strafrecht onder vuur te liggen omdat voor deze indeling geen wetenschappelijke evidentie bestaat. DE JONG tilt echter niet te zwaar aan deze kritieken, aangezien het strafrecht en het schuldconcept ook eerdere golfbewegingen in de ideologie hebben doorstaan, ook wanneer aan de wilsvrijheid zelf werd getwijfeld.

2. SCHULD

In het eerste hoofdstuk bespreekt hij de plaats die schuld en wilsvrijheid innemen in het strafrecht. In het tweede hoofdstuk daalt hij af naar de betekenis of inhoud van het centrale begrip schuld, dat wordt begrepen als individuele verantwoordelijkheid wegens individuele vrijheid. Hij steunt hiervoor op het werk van RICOEUR.

Verantwoordelijkheid behelst de verhouding van een persoon tot een bepaalde plicht, in het strafrecht meerbepaald de relatie van de dader tot de plicht een straf te ondergaan vanwege een door hem gepleegd delict. Deze relatie bestaat in het hebben van individuele schuld, wat de capaciteit of de natuurlijke dispositie tot het dragen van schuld impliceert. Enkel wie toerekeningsvatbaar is, kan verantwoordelijk zijn in strafrechtelijke zin en deze verantwoordelijkheid rechtvaardigt dan vergelding. Het erkennen van menselijke vrijheid en dus verantwoordelijkheid is essentieel in het intersubjectieve menselijke verkeer omdat het alleen zo mogelijk is om plichten in het leven te roepen en de vergelding van de schending ervan te rechtvaardigen. In het klassieke strafrecht was deze veronderstelde wilsvrijheid in de kantiaanse en hegeliaanse traditie abstract en moreel geladen. Onder andere Hart poneert echter dat het *aansprakelijk stellen* wel een normatieve praktijk is, maar dat het individuele vermogen om *aansprakelijk te worden gesteld* moreel neutraal is, want gebaseerd op het vermogen tot inzicht en praktisch redeneren. Deze “de-moralisering” van verantwoordelijkheid bereikte zijn hoogtepunt in de Nieuwe Richting, die de individuele dader en zijn capaciteiten als uitgangspunt nam. DE JONG stelt momenteel echter een nieuwe *moraliserende* beweging in het denken over verantwoordelijkheid vast. Die vloeit voort uit een gewijzigde visie op slachtofferschap. Ten eerste is de tendens ontstaan om de hele maatschappij als een slachtoffer te beschouwen en aan iedere burger een permanente zorgplicht op te leggen om geen schade te berokkenen. Steeds meer domeinen van het openbare leven worden gereguleerd en bij schending

van de regels wordt al snel aanvaard dat de betrokkene onachtzaam was en dus de prijs moet betalen. Ten tweede ziet DE JONG een belangrijke moreel geladen verschuiving in het strafrechtelijke landschap: *“in toenemende mate fungeert het slachtoffer als een belangrijk oriëntatiepunt voor de vaststelling van juridische verantwoordelijkheid”* (p. 44). Door de focus te verschuiven naar de bescherming van het slachtoffer – een rol die dan ook nog eens aan de ruimere maatschappij kan worden toebedeeld – draait de beoordeling van de verantwoordelijkheid steeds vaker om een inschatting van toekomstig risico in plaats van een retroactieve beoordeling van schuld. Nochtans moet aan deze prospectieve beoordeling toch steeds een retroactieve toerekening voorafgaan, die aangeeft dat de betrokkene schuld draagt voor zijn handelingen.

Dit retrospectieve oordeel legt DE JONG uit in termen van narrativiteit. Het strafrecht start immers wel van wat feitelijk is voorgevallen, maar licht hier enkel strafrechtelijk relevante elementen uit en vertaalt die in een strafrechtelijk relevante betekenis. Rechtsvinding is dus het verlenen van betekenis aan feitelijke gebeurtenissen door deze via interpretatie aan normen te koppelen. Deze betekenisverlening wijst op de narratieve dimensie van het strafrecht: gebeurtenissen worden bijvoorbeeld in een proces-verbaal op een bepaalde manier geconstrueerd zodat juridische interpretatie mogelijk is. Hierdoor valt de juridische waarheid nooit volledig samen met de realiteit. Het herleiden van mensen en feiten tot juridische “personages” en kwalificaties is echter onontbeerlijk om een juridisch oordeel te vellen. Zo is ook het schuldoordeel een constructie, een tussen feiten, personen en handelingen aangebracht verband dat niet op de werkelijkheid hoeft te wijzen. Aangezien deze begrippen geen vaste inhoud hebben maar moeten worden geïnterpreteerd, ondergaan ze constant conceptuele modificaties door discussies en kritiek. Nochtans blijven de begrippen zelf en de veronderstelling dat een dader in vrijheid handelt steeds stand houden.

3. VRIJHEID

DE JONG spreekt zich in het derde hoofdstuk niet uit over het bestaan van de menselijke vrije wil, maar acht zich als jurist slechts in staat om de vrijheid uit de juridische context te duiden. Dit is de kern van zijn betoog: de vrije wil die deterministen aanvallen, is niet de vrije wil die het strafrecht hanteert. Het strafrecht beschouwt wilsvrijheid als het hebben van “alternative possibilities”, of het vermogen om te reflecteren en wel of niet zijn voorkeur te volgen. Het (straf)recht staat hierin niet alleen, maar is een uiting van een diepgewortelde mensopvatting die zich in het hele sociale leven toont. Deze mensopvatting is een in onze traditie geworteld en cultureel overgeleverd vooroordeel dat betekenis verleent aan de objectieve wereld. DE JONG wijst op het belang van taal en dialoog bij deze overlevering. Hier brengt hij narrativiteit in verband met het recht als symbolische ordening. Taal verwijst immers naar de werkelijkheid maar kan nooit alomvattend zijn en beperkt dus steeds de realiteit in functie van menselijke zingeving en intersubjectiviteit. Zo creëert de taal van het recht, net als alle andere vormen van het culturele leven, een symbolische ordening. Enkel door de werkelijkheid te reduceren tot een ordening die met gedeelde symbolen kan worden aangeduid, is de mens in staat om samen te leven met anderen in een intersubjectieve ruimte. Eén van die symbolen is de aanduiding van de mens als een wezen begiftigd met wilsvrijheid.

Deze symbolen of juridische concepten verwijzen dus niet naar de realiteit en hebben hierdoor de mogelijkheid om een *ideële* en *veranderende* betekenis te dragen. DE JONG duidt dit aan met de term *contrafactiviteit*: de juridische begrippen geven een “*geïdealiseerde abstractie van de intersubjectieve wereld van alledag*” weer. Ze duiden aan hoe de wereld

er zou moeten uitzien, dus zonder misdrijven, schade, slachtofferschap, etc., maar in het besef dat deze ideaaltoestand niet bestaat in de werkelijke wereld. Deze ideaaltoestand of normatieve orde dient als objectief referentiepunt om sociale conflicten en subjectieve claims te benoemen en te beslechten. Enkel zo kan het strafrecht haar morele functie vervullen, die bestaat in “*de totstandbrenging of instandhouding van een afdoende mate van intersubjectief vertrouwen in de gelding en naleving van normatieve verwachtingen binnen de sociale ervaringswereld*” (p. 69). Eenvoudiger gesteld: het strafrecht wil vermijden dat individuele burgers aan eigenrichting doen. Daarom richt het een bepaalde normatieve orde in, opgebouwd uit de rechtsbelangen die een maatschappij op een bepaald moment beschermingswaardig vindt. Enkel het strafrecht treedt op tegen schendingen van deze normatieve orde en wil zo vermijden dat individuen het heft in eigen handen nemen. Hiervoor moet het strafrecht een zeker vertrouwen genieten, door enerzijds die belangen te beschermen die de maatschappij als het meest wezenlijk beschouwd en door anderzijds met een voldoende frequentie op te treden tegen schendingen. Deze normatieve orde, waaronder ook het dogmatische vrijheidsbegrip valt, kan dus inhoudelijk wijzigen wanneer de waardenoordelen van een maatschappij veranderen, maar blijft zelf bestaan.

Zo komt DE JONG tot zijn conclusie: het strafrecht kan niet zonder het vrijheidsbegrip, dat als zelfgeconstrueerd ideaalbeeld de kans biedt om een normatieve orde in stand te houden die het intersubjectieve samenleven mogelijk maakt. Hij verwijst hier naar de theorie van het sociaal contract, waarin het individu wordt *gedacht* als een vrije mens die een stuk van die vrijheid afstaat in functie van de gemeenschap. Zo kan deze gemeenschap in onder andere de vorm van het strafrecht zowel emancipatoir als conservatief ten aanzien van de menselijke vrijheid optreden. Emancipatoir omdat het strafrecht poogt een ideale orde in stand te houden waarin ieders individuele vrijheid wordt gevrijwaard tegen inbreuken door anderen en iedereen gelijk is. Conservatief omdat het een bepaalde normatieve orde in stand wenst te houden. Hij benadrukt nogmaals dat het hierbij gehanteerde vrijheidsbegrip slechts relatief is in praktische zin: normatieve vrijheid wordt vermoed en kan slechts in uitzonderlijke omstandigheden feitelijk worden uitgesloten. Hierdoor is het strafrechtelijke vrijheidsbegrip immuun tegen kritieken van deterministen die de feitelijke vrijheid contesteren. Bovendien is ook de “voor-juridische” wereld doortrokken van het vrijheidsbegrip, het domineert elke menselijke interactie en actie. Zo maakt het schuldstrafrecht deel uit van ons oergevoel dat de mens verantwoordelijk is voor zijn gedrag.

4. NIET LICHT VERTEERBAAR MAAR ZEKER TE SMAKEN

FERRY DE JONG heeft de slimme keuze gemaakt om niet de validiteit van wetenschappelijke onderzoeken te bekampen, maar binnen zijn eigen vakdomein van het strafrecht te blijven. Ik behoor tot datzelfde vakdomein, maar heb het als juriste toch vaak moeilijk gehad om me door de tekst heen te worstelen. Het boekje kadert dan ook in de reeks Oratio, die essays over religieuze, culturele en filosofische vraagstukken presenteert. Het kan een tip zijn voor DE JONG om in een volgende publicatie op een meer toegankelijke wijze over het onderwerp te schrijven. Rechtsfilosofie is dan wel geen *hot topic*, neuroscience is dat wel. Neurowetenschappers zoals SWAAB krijgen steeds vaker een forum, ook in de populaire media, waarbij zij hun bevindingen en gevolgtrekkingen in eenvoudige bewoordingen en met duidelijke voorbeelden uitleggen. Een weerwoord dat ook filosofische leken kunnen lezen, zou een pluspunt zijn. DE JONG lijkt mij daartoe zeker de aangewezen persoon, want ik deel zijn visie. Neurowetenschappers die aan hun bevindingen het gevolg koppelen dat het schuldstrafrecht ten dode is opgeschreven, maken immers te snel de overgang van de

empirische naar de juridische wereld. Ze stellen dat het “*wetenschappelijk wereldbeeld*” tot de ondergang van de menselijke schuld leidt (VERPLAETSE, 2010). Dit is echter niet het beeld dat in het strafrecht heerst, dat volgens DE JONG een symbolische orde met een eigen rationaliteit is.

De invloed van het werk van Antoine MOOIJ, één van de promotoren van de doctoraats-thesis van DE JONG, schemert hier duidelijk door. Ook MOOIJ beschouwt het strafrecht als een symbolische orde die het intersubjectief verkeer mogelijk maakt (MOOIJ, 2004, 2007). Hij benadrukt de relationaliteit of intersubjectieve betrokkenheid tussen mensen die van een andere aard is dan de natuurcausaliteit. DE JONG diept deze visie verder uit door onder andere het idee van narrativiteit meer uit te werken. Hoewel deze passage naar mijn gevoel minder uitgesponnen mocht zijn, weet hij hiermee nog duidelijker aan te tonen dat individuen en feiten een eigen rol of functie krijgen toebedeeld in het strafrecht, die niet samenvalt met de werkelijkheid. Waar hij ook verder gaat dan MOOIJ is zijn – voor mij meest overtuigende – argument dat de wilsvrijheid dan wel de basis vormt van het schuldstrafrecht, maar op het praktische niveau slechts relatief is. De handelende persoon wordt gereduceerd tot een “dader”, van wie de wilsvrijheid wordt voorondersteld op een abstract niveau. In het merendeel van de gevallen blijft deze abstracte wilsvrijheid ook praktisch gehandhaafd, slechts in uitzonderlijke gevallen kan het tegenbewijs worden geleverd waardoor de vermoede toerekeningsvatbaarheid wordt opgeheven. Dit idee is ook terug te vinden bij HART: schulduitsluiting bestaat enkel bij “uitschieters” ten opzichte van de maatschappelijke standaard van een normale geestestoestand.

DE JONG erkent nochtans terecht dat het strafrecht neurowetenschappelijke bevindingen niet volledig naast zich neer kan leggen. Het strafrecht mag zich niet arrogant afsluiten voor kritiek van buitenaf. Zo moeten juristen openstaan voor het idee dat wilsvrijheid misschien slechts een illusie is en moeten ze dus omzichtig zijn met het schuldoordeel. De juridische wereld kent echter nog meer kritiek, die DE JONG treffend weet te omschrijven als de toenemende focus op het slachtoffer. Deze focus zou net tot een strenger strafrecht leiden, gebaseerd op daadaansprakelijkheid. Zowel de kritiek vanuit neurowetenschappelijke hoek als de focus op het slachtoffer hebben dus de verwerping van het subjectieve schuldbegrip gemeenschappelijk. DE JONG wenst daarom het schuldstrafrecht in ere te herstellen, maar is zich goed bewust van wat maatschappelijk leeft. Hij benadrukt hierbij dat de menselijke verantwoordelijkheid ontkennen het strafrecht niet meer in staat stelt om haar doel van vrijheid en gelijkheid na te streven. Het is immers slechts door op een abstract niveau vrijheid aan te nemen, dat het strafrecht op een praktisch niveau vrijheid van en gelijkheid tussen individuen in de mate van het mogelijke kan realiseren.

Dit werk van DE JONG levert vooral een meerwaarde door een coherente theorie op te bouwen, gesteund op vele ideeën van onder andere HART, MORSE en MOOIJ. Op zichzelf missen die ideeën vaak overtuigingskracht, maar DE JONG is erin geslaagd ze samen te voegen en aan te vullen tot een sluitende argumentatie die stevig weerwerk kan bieden tegen de kritieken van neurowetenschappers en andere deterministen op het schuldstrafrecht.

REFERENTIES

- COHEN, J.D. & GREENE, J. (2004). For the law, neuroscience changes everything and nothing. *Philosophical transactions of the Royal Society of London*, 359, 1775-1785.
- DE JONG, F. (2009). *Daad-Schuld. Bijdrage aan een strafrechtelijke handelingsleer met bijzondere aandacht voor de normativering van het delictsbestanddeel opzet*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- DWORKIN, R. (2011). *Justice for hedgehogs*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

- MOOIJ, A.W.M. (2004). *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*. Amsterdam: Boom.
- MOOIJ, A.W.M. (2007). Toerekeningsvatbaarheid en de vraag naar het kwaad. In KEULEN, B.F., KNIGGE, G. & WOLSWIJK, H.D. (ed.), *Pet af: liber amicorum D.H. DE JONG* (pp. 333-353). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- MOORE, M.S. (1997). *Placing blame. A theory of criminal law*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- MORSE, S.J. (2006). Brain overclaim syndrome and criminal responsibility: a diagnostic note. *Ohio State Journal of Criminal Law*, 3, 397-412.
- MORSE, S.J. (2007). The non-problem of free will in forensic psychiatry and psychology. *Behavioral Sciences & the Law*, 25, 203-220.
- MORSE, S.J. (2008). Determinism and the death of folk psychology: two challenges to responsibility from neuroscience. *Minn. J.L. Sci. & Tech.*, 9:1, 1-36.
- ROEF, D. (2011). Hoeveel wilsvrijheid heeft het strafrecht nodig? Over de (on)verenigbaarheid van strafrechtelijke verantwoordelijkheid en neurowetenschap. In DERUYCK, F. & ROZIE, M. (red.), *Het strafrecht bedreven. Liber amicorum Alain De Nauw* (pp. 713-730). Brugge: die Keure.
- VERPLAETSE, J. (2010). Welk recht als de vrije wil niet bestaat? *Juristenkrant*, 206, 13.